

**ҚАЗІРГІ ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІ:
ДАМУ ҮРДІСТЕРІ, ЕСІМДЕР
МЕН ОҚИҒАЛАР**

УДК 821.512.122.0

ББК 83.3 (5 қаз)

Қ

ҚР БҒМ Ғылым комитеті М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының Ғылыми кеңесі шешімімен баспаға ұсынылған.

Кітап ҚР БҒМ ҒК гранттық қаржыландыруы аясында жүзеге асырылған ғылыми-зерттеу жобасы нәтижелері бойынша дайындалған (мемтіркеу №0115PK01688)

Редакциялық алқа:

Қалижанов У.Қ. – филол.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі, Қирабаев С.С. – филол.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі, Елеуқенов Ш.Р. – филол.ғ.д., Орда Г.Ж. – филол.ғ.д. (жауапты редактор), Қалиева А.Қ. – филол.ғ.к.,

Жауапты шығарушы:

Құдайбергенов Н., гуманитарлық ғылымдар магистрі

Пікір жазғандар:

Ісімақова А.С., филология ғылымдарының докторы, профессор.

Рахымжанов К., филология ғылымдарының кандидаты

Қ Қазіргі қазақ әдебиеті: даму үрдістері, есімдер мен оқиғалар: Ұжымдық монография. – Алматы: “Print express”, 2017. – 510 б.

ISBN 978-601-80687-9-9

Ұжымдық монографияда тәуелсіздік тұсындағы қазақ әдебиетінің даму бағыттары зерттелген. Тәуелсіздік тұсындағы қазақ әдебиеті туралы зерттеулер кейінгі жылдары жазылған шығармаларда қаламгерлердің негізінен тарихымызды түгендеуге бет бұруын танытса, шығармашылық портреттер бүгінгі ұлттық әдебиеттің аяқ алысын бағамдайды. Зерттеушілер қазіргі қазақ әдебиетінің қол жеткізген көркемдік-эстетикалық жетістіктерін жекелеген қаламгерлердің шығармалары арқылы саралаған.

Кітап әдебиеттанушы ғалымдар мен PhD докторанттарға, магистранттар мен жоғары оқу орындарының студенттеріне және ұлт әдебиеті мен тарихын білгісі келетін әдебиет сүйер қауымға арналған.

ISBN 978-601-80687-9-9

© М.Әуезов атындағы
Әдебиет және өнер институты
© «Print express» баспасы, 2017

АЛҒЫСӨЗ

Халық тарихындағы тағылымды оқиғалар қашанда өнер арқылы ұрпақтан ұрпаққа мұра болып қалады. Халық өмірінің белді кезеңдері, дәуір тудырған әлеуметтік, қоғамдық-саяси тартыстар, психологиялық шытырман ахуалдар көркем әдебиетке де негіз болатыны белгілі. Осы тұрғыдан келгенде, әдебиет ұлттық жадыны сақтау құралы ретінде аса маңызды қызмет атқарады.

Еліміздің тәуелсіздік алуы ұлттық әдеби өмір шежіресінде жаңа тарихи кезеңнің бастау алуына себеп болды. Қазіргі қазақ әдебиеті – көркем мазмұн мен пішін тұрғысында да, идеялық-концептуалдық тұрғыда да жаңарған, толысқан әдебиет. Ұлттық рухтың жаңғыруы әдеби әлемде игі өзгерістер мен құбылыстарға жол ашты. Егемендіктің жариялануы бұрынғы саяси идеологияның салдарынан бұрмаланған ұлт тарихын қайта зерделеуге, тарихтағы және жалпы руханияттағы (дін, тіл, мәдениет, әдебиет) ақтаңдақтардың орнын толтыруға мүмкіндік берді. Ұлттық әдебиеттің саясат құрсауынан (изоляциядан) босап, әлемдік әдеби кеңістікпен ықпалдастығы (интеграциясы) артуынан көркемдік даму арналарында әлемдік мегаүрдістердің әсер-ықпалы айқын аңғарыла бастады. Қазіргі таңда ұлттық сөз өнерінде дәстүрлі реализммен бірге өзге де модернистік, постмодернистік ағымдар мен құбылыстар қатар өмір сүре бастады. Бұл тұста заманауи әдебиеттің тақырыптық аясы айтарлықтай кеңейіп, бүгінгі қоғамның әлеуметтік проблемалары, жаңа заманның ұлт тыныс-тіршілігі алып келген жағымды-жағымсыз жаңалықтары және өзге сан салалы рухани-мәдени мәселелер қазіргі қазақ әдебиетінің өзекті тақырыптарына айналды. Олардың иерархиялық қатарынан елі мен жерін қорғаған халық қаһармандарын (хан, би, батыр т.б.), нарық пен демократия дәуірінің кері әсерінен қалыптасқан қоғам өкілдерін (қылмыскер, жезөкше, нашакор т.б.), тіпті мистикалық (елес, аруақ), діни-мифологиялық (періште, пайғамбар, Қыдыр т.б.) бейнелерді де кездестіруге болады. Бұл еңбекте заманауи әдеби үдерістегі осындай елеулі көркемдік өзгерістер мен жаңалықтардың орын алуы жан-жақты тұрғыдан ғылыми сараланып зерделенді. Қазіргі әдеби кейіпкерлер жүйесі де типологиялық тұрғыдан елеулі өзгерістерге ұшырады. Бұл тұста кеңестік идеология қалыптастырған жағымды, жағымсыз бейнелер

қатары жоғалып, кез келген кейіпкердің ет пен сүйектен жаралған пенде екенін қаламгерлер өз туындыларымен дәлелдеуге ден қойды. Сондықтан авторлар қауымы «Қазіргі қазақ әдебиеті: даму үрдістері, есімдер мен оқиғалар» атты ұжымдық монографияда соңғы ширек ғасырдағы ұлттық әдебиеттің қол жеткізген көркемдік-эстетикалық табыстары мен кемшін деген тұстарын жекелеген туындылар негізінде ғылыми саралады.

Елбасы Н.Ә.Назарбаев «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламасында алдағы уақытта атқарылатын мәселелерді санамалай келіп: «Алтыншыдан, ұлт мақтанышы біздің бұрынғы өткен батыр бабаларымыз, данагөй билеріміз бен жырауларымыз ғана болмауға тиіс. Мен бүгінгі замандастарымыздың жетістіктерінің тарихына да назар аударуды ұсынамын. Бұл идеяны «Қазақстандағы 100 жаңа есім» жобасы арқылы іске асырған жөн. Еліміздің Тәуелсіздік жылнамасы жазыла бастағанына небәрі 25 жыл болды. Бұл – тарих тұрғысынан қас қағым сәт десек те, еліміз үшін ғасырға бергісіз кезең. Әрине, жасалған жұмыстардың маңызы мен ауқымына ешбір күмән жоқ. Дегенмен, осы қыруар істі атқарған, ел дамуына зор үлес қосқан азаматтардың өздері мен олардың табысқа жету тарихы әдетте құрғақ фактілер мен цифрлардың тасасында қалып қояды. Шын мәнінде, Қазақстанның әрбір жетістігінің артында алуан түрлі тағдырлар тұр», – деген болатын.

Осы пікірге сүйенетін болсақ, қазіргі қазақ әдебиетіне бір топ жас қаламгерлер келіп қосылды. Ұлттық әдебиет жаңа кейіпкерлермен толықты. Ал, ақын-жазушылардың шығармаларын насихаттау, оларды оқырманға таныстыру – әдебиеттанушы-ғалымдардың міндеті. Ұсынылып отырған монографияда қазіргі әдебиеттің жетістіктері жан-жақты сараланып, ұлттық әдебиеттің қол жеткізген табыстары бағамдалған. Осы тұрғыдан келгенде, бұл еңбек болашақта жүзеге асатын «Қазақстандағы 100 жаңа есім» атты жобаның алғашқы баспалдағы болмақ.

Тәуелсіздік тұсындағы қазақ поэзиясын жаңа биікке көтерген Қ.Мырзалиев, Т.Молдағалиев, Ф.Оңғарсынова, М.Шаханов, К.Ахметова, С.Жиенбаев, И.Оразбаев, Т.Медетбеков сияқты ақындардың қатарын бүгінде Г.Салықбаева, С.Нұржанов, Б.Үсенов, Б.Жақыпов, Т.Көпбаев, Ж.Әскербекқызы, Т.Досымов, О.Тұржанова тәрізді ақындар толықтырды. Өткен ғасырдың

сексенінші жылдары әдебиетке келген бұл буын өкілдері бүгінде ұлттық поэзияны жаңа белеске көтеруде.

1991 жылы Кеңестік империяның таратылуы, Қазақстанның тәуелсіздігінің жариялауы қоғамның барлық саласына, соның ішінде ұлттық әдебиетке де өзінің оң ықпалын тигізді. Елміздің егемендік алуы ел басына күн туған қиын-қыстау заманда туған жерден үдере көшіп, әртүрлі себептермен шекаралас жатқан елдерде мекендеп қалған қандастарымыздың Отанына оралуына мүмкіндік туғызды. Осы уақыт аралығында Елбасының жүргізген көші-қон саясаты жырақта жүрген бауырларымыздың туған жерге оралуына жол ашты. Соңғы жиырма жылдан астам уақыт аралығында Өзбекстан, Қарақалпақстан, Қырғызстан, Монғолия, Қытай Халық Республикасы тәрізді елдерден туған жерге келген миллионнан астам бауырларымыз қоғамның әр саласында қызмет етіп жатса, олардың бір парасы ұлттық әдебиет төңірегінде өнімді еңбек етіп келеді. Сондай қаламгерлер қатарында Жақсылық Самитұлы, Зейнолла Сәнік, Тұрсынхан Зекенұлы, Тұрсынәлі Рыскелдиев, Армиябек Сағындықұлы, Алмасбек Ахметбек, Нұрхан Сұлтанбайұлы, Құл-Керім Елемес, Ерболат Баят, Дәулетбек Байтұрсынұлы, Бақытбек Бәмішұлы, Дүкен Мәсімханұлы, Ғалым Қалибекұлы, Бекқожа Жылқыбек, Иманғазы Нұрахметұлы, Ләззат Игісін, Мұрат Шаймаран, Мағиза Құнапияқызы тәрізді ақын-жазушылардың есімі соңғы ширек ғасырдағы ұлттық әдебиет туралы сөз еткенде аталуға тиіс. Тәуелсіздік тұсындағы қазақ әдебиетіне қосылған бұл жаңа есімдер ұлттық әдебиетті мазмұны мен түрі жағынан байытып, әр жанрға өз үлестерін қосып келеді.

Қазақ әдебиеті соңғы ширек ғасырда біраз белестерді бағындырды. Бұл тұстағы әдебиеттің негізгі жетістігінің бірі – бүгінгі тәуелсіздігіміз үшін жанкешті ерлік жасаған тарихи тұлғалардың көркем бейнесінің жасалуы. Олардың бірсыпырасына түркі дәуірінен Қазан төңкерісіне дейінгі аралықтағы айтулы оқиғалар мен сол сәтте үлкен қайрат көрсеткен тарихи тұлғалар, өнер иелерінің өмір жолы негіз болса, енді бірпарасына кеңестік дәуірде өмір сүрген, XX ғасырдың зобалаңдарын басынан өткізіп, кеңестік дәуірде отаршылдықпен күрескен, елі үшін жанын пид аеткен абзал азаматтар өмірі арқау болды. Осылайша әдебиет жаңа тарихи оқиғалармен толықты. Ақын-жазушылар қазақтың

азаттығы жолында күрескен хандар, батырлар, бектер мен билер туралы шағын жанрдан бастап, кең құлашты эпикалық туындылар жазды.

Тәуелсіздік тұсындағы қазақ прозасына белсенді араласып жүрген Ш.Мұртаза, М.Мағауин, Қ.Жұмаділов, Т.Рыскелдиев, Ә.Сараев, Т.Тілеуханов, Т.Нұрмағамбетов, Ұ.Доспамбетов, Н.Дәутайұлы, Ә.Асқаров, С.Асылбек, Ж.Шаштайұлы, Р.Отарбаев, Қ.Түменбай, Н.Ақыш, М.Байғұт, К.Рахымжан, А.Кемелбаева, Ж.Қорғасбек, А.Алтай, Д.Амантай, Д.Рамазан тәрізді жазушылардың қатары Мәдина Омарова, Лира Қоныс, Мақсат Мәлік, Дархан Бейсенбек, Арман Әлмембет, Алмас Мырзахмет, Әлібек Байбол, Алмас Нүсіп, Әсем Қоспағарова, Үміт Зұлхарова, Мирас Мұқашев, Айнұр Шамшейтова, Аягүл Мантаева, Бейбіт Сарыбай, Ерболат Әбікенұлы, Мәлік Отарбай, Мәди Алжанбай, Қанат Әбілқайыр, Қанат Тілеухан, Нұрлан Қабдай, Мерей Қосын сынды жас жазушылармен толысты. Осылайша ұлттық әдебиетке жаңа есімдер келіп қосылды.

Бұл жылдары қазақ драматургиясы да жаңа тақырыптармен, жаңа образдармен толығып, театр сахналарынан ұлттық қаһармандар орын алды. Ә.Кекілбаев, Ш.Құсайынов, М.Байсеркенов, И.Оразбаев, Д.Исабеков, С.Жүнісов, И.Сапарбай, Р.Отарбаев, С.Тұрғынбек, Ә.Тарази, С.Балғабаев, С.Асылбекұлы, Р.Мұқанова, Н.Ораз, Д.Рамазан тәрізді драматургтер сақ патшайымы Тұмар, Бейбарыс сұлтан, Шыңғыс хан, Абылай хан, Махамбет, Кенесары тәрізді қазақ тарихынан үлкен орын алатын тарихи тұлғалардың, Ш.Құдайбердіұлы, Ж.Аймауытұлы, М.Жұмабайұлы, М.Шоқай, Т.Жүргенов сынды алаш арыстарының жарқын бейнесін жасады. Ұлттық драматургия XX ғасырдың жиырмасыншы жылдарындағы жаппай ашаршылық, отызыншы жылдардағы жаппай қудалау, Алжирдегі аналар, Ұлы Отан соғысы жылдарындағы тыл өмірі, Семей полигоны, 1986 жылғы Желтоқсан көтерілісі тәрізді тың тақырыптармен толықты. Драматургтер бүгінгі өзіміз өмір сүріп отырған қоғамдағы махаббат, мәдениет пен өнер, өнер қайраткерлері, ұрылар мен нашакорлар өмірі арқылы ХХІ ғасырдың өзекті мәселелеріне жан бітірді.

Тәуелсіздік дәуір әдебиетіне тән негізгі көркемдік үрдістерді зерттеуде қазіргі қазақ әдебиетінің идеялық-эстетикалық

бағдарын, дәуірлік сипаттағы көркемдік концепцияларын айқындау мақсатында қазіргі ұлттық әдебиеттің дамуына елеулі үлес қосып жүрген ақын-жазушылардың шығармашылық портреті жасалды. Олардың қатарында Ш.Құмарова, Ш.Бейсенова, Б.Нұржеке, Р.Ниязбеков, Т.Нұрмағамбетов, С.Асылбеков, Д.Әшімханұлы, Қ.Түменбай, Қ.Жиенбай, Р.Отарбаев, Қ.Бегманов, Н.Ораз, С.Досжанова, Б.Жақып, С.Нұржан, Т.Көпбаев, М.Шаймаран, Ж.Әскербекқызы, Д.Рамазан, М.Райымбекұлы тәрізді қаламгерлерді атауға негіз бар.

Тәуелсіздік тұсындағы әдебиет 10 томдық «Қазақ әдебиетінің тарихы» атты кешенді еңбектің 10-томында, «XXI ғасырдағы қазақ әдебиеті» (2001-2011 жж.), «Қазіргі әдебиеттегі жалпыадамдық құндылықтар» атты М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының ғалымдары дайындаған ұжымдық еңбектерде біршама зерттелді. Бұл еңбекте бұған дейін арнайы зерттеу нысанына алынбаған қаламгерлер мен жекелеген шығармаларға баса назар аударылғандығын ескертеміз.

Зерттеуде бүгінгі әдебиеттегі реалистік, фантастикалық, діни мистикалық мазмұндағы туындылардың көркемдік-эстетикалық, танымдық, тағылымдық маңызына баға беруде тәуелсіздік дәуіріндегі қазақ әдебиетінің кейіпкерлер типологиясы ғылыми сараланып, тұлға концепциясы жан-жақты қарастырылды. Сондықтан мемлекеттік «Мәдени мұра», «Халық – тарих толқынында», «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» бағдарламаларының талаптарына жауап беретін ұжымдық монографияны жоғары оқу орындарында қолдануға негіз бар.

Ұжымдық монографияны жазуға тәуелсіздік тұсындағы әдебиетті зерттеп жүрген белгілі әдебиеттанушы ғалым, ҚР ҰҒА академигі С.Қирабаев («Шәрбану Бейсенова»), филология ғылымдарының докторы Г.Орда («Алғысөз», «Қазіргі қазақ лирикасы», «Поэмадағы дәстүр ұласуы», «Прозадағы көркемдік ізденістер», «Бүгінгі драматургия», «Шәрбану Құмарова», «Бексұлтан Нұржеке», «Рафаэль Ниязбеков», «Тынымбай Нұрмағамбетов», «Серік Асылбеков», «Дидахмет Әшімханұлы», «Қуандық Түменбай», «Қуаныш Жиенбай», «Темірғали Көпбаев», «Маралтай Райымбекұлы»), филология ғылымдарының докторы Н.Ақыш («Нағашыбек Қапалбекұлы»), филология ғылымдарының кандидаты **Ж.Мәмбетов («Қазіргі қазақ лирикасы», «Тынымбай**

Нұрмағамбетов», «Бауыржан Жақып», «Светқали Нұржан», «Мұрат Шаймаран», «Жанат Әскербекқызы»), филология ғылымдарының кандидаты А.Қалиева («Думан Рамазан»), филология ғылымдарының кандидаты Е.Қаныкей («Прозадағы көркемдік ізденістер») және М.Тәшімова («Бүгінгі драматургия»), Ж.Сәрсенбаева («Поэмадағы дәстүр ұласуы»), Н.Құдайбергенов («Қазіргі қазақ лирикасы», «Бексұлтан Нұржеке», «Қасымхан Бегманов»), А.Ахметова («Прозадағы көркемдік ізденістер»), Е.Қуатбекұлы («Бақытбек Бәмішұлы»), А.Жұматаева («Рахымжан Отарбаев») тәрізді жас зерттеушілер қатысты.

***Гүлжанан ОРДА, филология ғылымдарының докторы,
қауымдастырылған профессор***

НҰРЖЕКЕЕВ БЕКСҰЛТАН

(1941 жылы туған)

1941 жылы 22 ақпанда бұрынғы Талдықорған облысының Октябрь ауданында туған ол 1965 жылы Қазақ мемлекеттік университетінің филология факультетін бітіргеннен кейін еңбек жолын мұғалімдіктен бастайды.

Кейінгі жылдары «Жалын», «Жұлдыз», «Парасат» журналдарында бөлім меңгерушілігінен бастап бас редакторға дейінгі қызметтерді атқарды. Қазіргі таңда «Жалын» баспасының директоры. Осындай еңбектері үшін «Еңбектегі ерлігі үшін» медалімен (1970), «Құрмет» орденімен (2000) марапатталды.

* * *

Ол 1972 жылы шыққан тұңғыш «Күй толғақ» атты повесть және әңгімелер жинағынан бері қазақ әдебиетін «Күтумен кешкен ғұмыр», «Кінәлі махаббат», «Өзендер өрнектеген өлке», «Ерлі-зайыптылар», «Жау жағадан алғанда», «Әйел жолы – жіңішке», «Әй, дүние-ай!» атты үлкенді-кішілі прозалық шығармаларымен байытты.

«Күй толғаққа» енген әңгімелері негізінен ауыл жастарының өміріне арналып, олардың азаматтық есеюі мен үлкен сүйіспеншілігіне арналған. Кейіпкерлердің жан толғанысы мен мақсат-мүдделері оқушысын өршіл рухқа баулиды. Осындағы «Кінәлі махаббат» повесі мен «Күй толғақ», «Сағынғаным-ай», «Жастық – жыл құсы емес», «Балалықтан бір адым», «Бауырлар», «Қиын сұрақ», «Жолтөбелес», «Не үшін?», «Күләштің соңғы көктемі» атты әңгімелеріне арқау болған оқиғалар шынайылығымен, шымырлығымен баулиды. Жазушы қазақ әйелдерінің басынан өткен шытырман оқиғаларды олардың өздеріне айтқыза отырып өрбітуге шебер. «Кінәлі махаббат» повесі негізгі кейіпкер Зереннің аузымен бірінші жақтан баяндалады. «Әңгімемді әйел болған күнімнен бастайын» дейтін Зерен мен оның замандасы Жаңыл екеуінің басынан өткерген оқиғалары «махаббаттың» не екендігін аша түскен. Әсіресе, әйел баласының құрсақ көтермеуінің ол үшін қандай қасірет екендігі мен қыркыншы жылғы жесір қалған келіншектердің басынан өткерген тауқыметті тағдырларын жазушы негізгі кейіпкерлердің

өз аузымен баяндатуда жетістікке жеткен. Үш баланы үш адамнан тапқан Зеренді оқушы кінәламайды, керісінше әке-шеше мен ата-енесінің қас-қабағына қараған жанның тағдырының ауыр болғандығына күйзеледі. Жазушы авторлық ұстанымды «Бейкүнә періште сендерде не жазық бар?» деп Әтиім ақсақалдың аузына салған. Кейіпкер жан дүниесіне үңілген автор қырқыншы жылдардағы өмірдің жанды картинасын жасаған.

«Кінәлі махаббат», «Арыз», «Жайлаудағы жиырма күн» атты повестері мен «Күтумен кешкен ғұмыр», «Ерлі-зайыптылар», «Бір өкініш, бір үміт» атты романдарында туған жерге деген сүйіспеншілік, адамдар арасындағы қарым-қатынас сынды мәселелер қамтылған. «Күтумен кешкен ғұмыр» атты романда жазушы бірнеше мәселені қатар көтере білген. Оның біріншісі – өнерге, екіншісі – туған жерге, үшіншісі – сүйген жарға деген махаббат. Орталық желінің бірі – өнер болса, қандай алапаттың да, қандай қара күш иесінің де жөнсіз жаласы өнердің үнін өшіре алмайтындығын жазушы жеткізе суреттеді. Қолдан жасалған қиянаттың бәрі уақытша екендігін, халықтың, көптің жүрек түкпірінен орын алған өнердің өміршеңдігін, мәңгілігін араға отыз тоғыз жыл салып елге қайта оралған «Баркөрнеу» әні растай түсті. Романдағы негізгі желілердің бірі – туған жерге деген махаббат болса, сол бір ештеңеге бергісіз үлкен сезімнің аяқ асты болып, «Алтын бесік дейтін туған жер олар үшін тозақ отындай болып кетуі» – сол тұстағы заман қасіреті. Баркөрнеуін албанға айырбастамаған Өтіке сол жерден бір күннің ішінде-ақ қашқын болып шыға келді.

Романдағы оқиғалардың негізгі арқауы – махаббат. Жазушы махаббат атты тылсым күштің қуанышы мен қасіретін, қайғысы мен бақытын өмірден алынған шынайы кейіпкерлердің қарапайым өмірі арқылы көрсете білді. Бір қарағанда, Қайныкеш – қарапайым ғана қазақ қыздарының бірі. Бірақ, оның бойындағы шынайы сезім күйлері – екінің біріне бұйырмайтын асыл қасиет.

Бұған дейін қазақ прозасындағы махаббат тақырыбын «Күтумен кешкен ғұмыр», «Бір ғана махаббат» т.б. әңгіме, повестерімен байытқан Бексұлтан Нұржекеев ерлі-зайыптылар арасындағы тылсым сырды «Ерлі-зайыптылар» (1987), «Бір өкініш, бір үміт» (1993) атты романдарына арқау етті. Жазушы 1986 жылы шыққан «Беу, қыз дәурен» атты шығармасын Ілескүл,

Мұқан, Зеріптердің сырларымен, өзінің ойымен толықтырып, 1989 жылы «Ерлі-зайыптылар» атты ерлі-зайыптылар туралы толық романын көпшілік оқырманға ұсынды. Романның құрылымы өзгеше. Сырт қарағанда бір-біріне ұқсамайтын негізгі бес бөлім жинала келіп, тұтас бір ойға қызмет етеді. Романның тағы бір ерекшелігі – автордың оқырманға өзі туралы мағлұмат беріп отыруы, монологтің шығармамен астаса өріліп жатуы.

Автор романды бес тарауға бөлген. «Беу, қыз дәурен» бөліміне жер жәннаты Түлкібастың Күмісбастауында туып-өскен Гүлбаршынның балалық, жастық шағына шегініс жасалған. Жазушы өмірдің тек қуаныштан, бақытты сәттерден тұрмайтынын, күн артынан түн, түн артынан күн туатынын негізгі кейіпкерлердің өмірі арқылы түсіндіре білген. Өз бақытынан ауыл-үйдің сөзін, әке-шеше намысын жоғары қоятын қазақ қыздарының өз басын құрбандыққа шалуы – өмірде көп кездесетін жайт. Жазушы, ерлі-зайыптылар арасындағы күйбең тірліктен туған сан-сауал арқылы сол тұстағы ғана емес, өмірдегі келеңсіздіктерді, үлкен мәні бар әлеуметтік мәселелерді көтере білген. Жас отау құрған жастардың отбасының шырқы бұзылуына бірден-бір себеп әлеуметтік мәселе болса, шағын мемлекетті сақтап қалу – біздің үлкен мемлекеттің бірінші кезектегі өзекті мәселесі болмақ. Бір қарағанда бір отбасы ішіндегі жайды арқау еткен шығарма кейіпкерлері типтік характерлер. Себебі, олардың бойында бір адамның емес, сан мыңдаған жастардың өмір тіршілігі жатыр. Жоғары оқу орнын бітіріп, өмірге жаңа жолдама алған жастарға мемлекеттен көмек болмаса, шалғайда жатқан зейнеткер әке-шешеден нендей материалдық жәрдем болмақ.

Жазушы ерлі-зайыптылар арасындағы сырды ашудың жаңа әдісін ойлап тапқан. Әйел бойындағы физиологиялық, биологиялық ерекшеліктерді терең білмегендіктен, әйел сырын оның өзіне айтқызуы ұтымды шыққан. «Беу, қыз дәурен» атты бірінші тараудан кейін автор өзі туралы біраз мағлұмат береді де, алдағы оқиға өз аузынан айтылады. Ол Қызылорда қаласына барып, Мұқа мен Ілескүлдің үйінде қонақ болып, қыздары Зеріптің сұрауымен және бір күн олардың үйінде болады да, Алматыға олжалы қайтады. Романның негізгі оқиғасын сол жазба күнделіктер құрайды. «Ілескүлдің сыры» атты тарау негізінен Ілескүлдің өмір тәжірибесінен жинақтаған сырынан тұрады.

Ілескүл өзінің шыққан тегі, өскен ортасы жөнінде қызына мол мағлұмат беруді көздеген. «Ақылы жоқ адам қанша жақсы сөз естісе де жамандығын жасай береді, ақылды адам жаман сөзден басқаны естімесе де жақсылығынан жазбайды. Соған қарағанда, бар гәп адамның өзінде, яғни негізінде. Ал адамның негізі, менің өз шешімімнің айтуынша, анасының сүтінен, әкесінің қанынан, ата-бабасының рухынан, ішкен суы мен жеген асынан, жұтқан ауасы мен басқан топырағынан, естіген әні мен тыңдаған күйінен, қыл аяғы есіктің алдындағы иті мен үйдің төбесіне қонған торғайдың үнінен де үлес алып құралатын көрінеді. Сен қазір негізі әлдеқашан қаланған адамсың, қызым. Ендігі сенің серігің – сенім. Жақсылыққа, адалдыққа сенім. Тіршілікте жақсылықтың, адалдықтың болатынына сенбейтін адам өзі қайтіп адал болады, қайтіп өзгеге жақсылық жасайды?» [1, 71]. Міне, осы тектес өмір жайындағы тұжырымдары қызына ғана емес, оқырманға да үлкен міндет жүктейді.

Ерлі-зайыптыларды азғыратын ібілістің аяқ астынан сап ете салатынына Ілескүлдің де көзі жетеді. Күйеуіне ерегесіп қыдырып кетсе, шаңырағының шайқалатынын ұққан ол бар ашуын ақылға жеңдіреді. Алты балалы кезінде де оған сұқтана қарап, өлердегі сөзін айтқан жан кездесті. Бірақ, ондайларға төзімділік танытып, ақылмен жауап беру әйел адамның, әсіресе, қазақ әйелдерінің еншісіне тиген қасиет екенін көрсетті.

Ілескүл қызына айтқан сырын былай деп қорытады: «Менің де саған айтарым сол, қызым. Ақтанмен қосылдым, бітті, енді татулық өз-өзінен орнай қалады, қазіргі махаббат, ыстық сезім осы қалпы өле-өлгенше сақтала береді деп ойлама. Махаббатты сақтау үшін үнемі өсіп, ылғи рухани жоғарылап отыр. Тәніңді тәрбиелемесең, жаныңды тазаламасаң, ақылыңды көбейтпесең, махаббат та тоқтау судай тобарсиды. Махаббат үшін де күнделікті күрес, қарапайым еңбек керек, қызым» [1, 274-275].

«Мұқаның сыры» деген тарауда да нақты оқиғаларды баяндау барысында өмір жайлы тұжырымдарға, ақыл-кеңестерге орын беріліп отырады: «Қазақ әйелінің бір басты миссиясы – ағайын-туыс, құда жекжат арасын жарастыру, қызым, «Ағайын тату болса – ат көп, абысын тату болса – ас көп» деуі соған байланысты. Сол міндетін Ілескүлдің ойдағыдай орындағанына

менің еш күмәнім жоқ» [1, 355], – дей келеді де, оған бірнеше мысалдарды келтіреді.

Мұқа өз отбасылары туралы Ілескүл жазған болар деп, көбіне өзіне белгілі жандардың өмірі туралы жазуды жөн санаған. Бір емес, бірнеше жанның басынан өткен оқиғаларды салыстыра сөз ету де жақсы қызмет атқарып тұр. «Зеріптің сыры» да өмірде кездесетін жайттардан алынған. Ерлі-зайыптылардың өмірінен алынған шынайы оқиғалар желісі махаббаттың біз ойлағандай сәтті бола бермейтіндігін көрсетті. «Ерлі-зайыптылар» – жекелеген кейіпкерлердің жан-дүниесіне терең үңілуде психологизмді шебер игерген туынды. Бұл – философиялық, психологиялық, әлеуметтік мәселелерді бір жерге тоғыстыра отырып жасалған жиынтық форма. Жазушы әйел адамдардың бойындағы ешкім біле бермейтін жасырын құпияларын күнделік жазбалары негізінде оқушы қауымға ұсынған. Ондағы мақсат – өмірдің бәрі сәттіліктен тұрмайтынын жас буынға түсіндіру, керегін алып, өмір жолдарына азық ету. Жазушы алдына қойған мақсатына жеткен. Себебі, кітаптың бетін жапқанда сан түрлі тағдыр иелері көрген қуаныш пен қайғы, қасірет пен жұбаныш, көз алдыңнан тізбектеліп өтіп жатады. Ержан сынды ұзақтағы сүйгенін аңсағандардың сағынышы қасындағы адамға ауып жатса, оның арты, әрине, өкінішке ғана соқтырады даусыз.

«Бір өкініш, бір үміт» атты романда «өткенді өкінішпен, алдағыны үмітпен қарсы алатын» адамдардың өмірлеріне үлкен сабақ болған үлкен өкініштерінің артынан да үміт отының жылт етуі, өмір үшін күресуі сөз болған. «Өз әйелімді сүйе тұрып, тағы басқаны ұмыта алмауым, тіпті, сағынуым; бала күннен бірге өскен досымды бар пейіліммен сыйлай тұрып, онымен қырғи қабақ жандармен де жылы сөйлесуім – осының бәрі не қылық, адамгершілік пе, екіжүзділік пе?» деген терең мағыналы сауалмен басталған роман оқырманын ә, дегеннен елте жөнеледі.

Өмір жайлы жауабы жоқ, шешімі жоқ ойлар мазалап жүрген кейіпкерге бес жыл бірге оқып, кейін де дәмдес болып жүрген жолдасының Жазушылар Одағындағы: «Тәп-тәуір тілі, қызықты оқиғасы болғанмен, автордың айтқандары адамды иландырмайды. Жалпы, Шегеннің жазғандарынан замана рухы сезілмейді» [2, 3-4], – деген ащы сыны қамшы болса, болашақ романның дүниеге келуіне Райбек ұстазының: «Бойда емес, баста қалады. Бастың бас

екені рас болса, ол бас болмайды. Тіпті, тақырып таппасаң, бала күніңді жаз. Бала күн деген – жазушының таусылмайтын шикізаты: топырақтың астында қалған ағаштың шіри-шіри кенге айналатыны тәрізді, бала күнгі әсерлер есте сақтала-сақтала жүріп нағыз асыл ойларға айналады. Жалпы, өзінің сәби күнін зерттемеген адам сәбиліктен ұзай алмайды, ессіз балалықтың байыбына жетіп көрмеген кісінің есті болып ержетуі екіталай» [2, 7], – деген сөзі түрткі болады. Романның осындай кішігірім кіріспесінен кейін автор негізгі оқиғаны «Балаң сезім», «Бір өкініш, бір үміт», «Бүбіш», «Шәзия» деген тарауларға бөлген. Тараулардың аттарынан көрініп тұрғандай бірінші тарауға оның балалық шақтағы қылт етіп бой көрсеткен алғашқы сезімдері арқау болған.

Осыдан кейін-ақ балалық шаққа саяхат жасаған кейіпкер мазалаған сауалдарына жауап іздей бастайды. Шындық керек болса, көрген-білгенін сол қалпында қағазға түсіруді көздеген автор өмір шындығын бар болмысымен оқырманның алдына табиғи қалпында жайып салады. Романның негізгі жетістігі де оның өмірден алынған шынайылығында. Көркемдік-эстетикалық жетістігі – психологиялық, әлеуметтік, философиялық мәселелердің жинақтала келіп бір ойға қызмет етуі. Романдағы лиризм жекелеген кейіпкерлер мен жазушының ойы арқылы байқалып отырады. Шегеннің ес білген балалық шағы соғыстан кейінгі жылдарға тура келеді. Яғни, бұл жылдар – әрбір жанұядағы соғыс қасіретінің асқынып тұрған шағы. Жазушы негізгі кейіпкердің балаң сезімі арқылы қыркыншы жылғы келіншектердің қасіретін дөп басып көрсете алмағанмен, олардың істері арқылы оқырманға ой тастап отыруды жөн санаған. Әйелдер, соның ішінде қазақ әйелдерінің бейнесін сомдауда, олардың жан-дүниесіне үңілуде шеберлігімен танылған жазушы сол бір сәттердегі өмір шындығын шынайы бейнелей отырып, талай сырдың астарына үңіле білген.

Аналарының бақытсыздыққа душар болып, тағдыр тауқыметін тартуы, жардан өлідей, баладан тірідей айырылуы сол бір сұрапыл соғыстың қасіретті дерттерінің белгісі еді. Бірінші бөлімде соғыс қасіретін тартқан жандардың жүрек жарасының сыздауы басымырақ аңғарылады. «Өлдіге қия алмай, тірілігіне сене алмай, сергелденде қалғанымыз-ай! Не өлі хабарың жоқ, не

тірі хабарың жоқ, ойын-күлкіден айырып, өмірімізді өкінішке толтырып кеткенің-ай, қу құдай!» [2, 81] – деп өткеніне өкінген Бәтжан ана Сәтімнен қалған жалғыздың тілеуін тілеп сабыр сақтайды. Осындай ел өміріндегі соғыс салған жараның зардабынан туындаған шындықты көріп өскен Шегеннің бейнесі балалық шағына шегініс жасау арқылы қалыптаса бастайды.

Негізгі оқиғалардың арасын жалғап тұрған жазушының түсініктері, мәліметтері, өмір жайлы толғамдары романның жазылу барысынан, авторлық ұстанымнан хабар беріп отырады. «Бір өкініш, бір үміт» деп тарауға бөлуге қарағанында негізгі оқиғаны осы жерден де бастауға болатын тәрізді. Себебі, бұл тарауда Бүбіш пен Шеген арасындағы балаң сезім емес, үлкен махаббаттың жаңа қырына, яғни қыз бен жігіт арасындағы шынайы махаббатқа кезігіміз.

Адам баласы қызық, өзін сүйгенге емес, өзі сүйгенге ынтығып тұрады. Әңгімесі жарасқан, ой-өрісі де талғамы да қарайлас, өзімен бірге оқитын Мағираның Шегенге деген махаббаты да қызық. Оның Бүбішті сүйетінін білсе де, Мағира Шегенді өмір бойы күтуге бар. Ал, Сара ше? Өзі сүйе тұрып, қасындағы әпкесінің сөзінен шыға алмауы, келген кезде жігітке шықпағанымен қоймай, артынан іздеп барып таба алмай сандалуы да сол бір сөзге ерген шалалықтан туған тәрізді. Адам баласының бойында үлкен сезіммен бірге өткінші бір қылаң берер сезімдердің де болатынын Шегеннің Мағира мен Сараға деген көңілі аңғартады.

Романдағы негізгі оқиғаның шарықтау шегі – Шегеннің Шәзиямен танысып, екеуінің бас қосуы. «Шәзия» атты тарауда «Үйлену оңай, үй болу қиын екендігін» қос ғашық өз бастарынан өткізеді. Жазушы романның басында: «...Достық пен жаулықтың ежелден келе жатқан аражігі бар емес пе? «Араласып жүріп арамдық жасады», – деп Нұртайға ренжимін, сол арамдыққа өзім де белшеден батып бара жатқаннан қалаймын? Кеше ғана Жағдаға жамандық жасаған Елдосты бүгін үйіме сыйлап отырғаным қай қылық? Осы мен не боп барам өзі? Бүбішті еске алғаным – ол Шәзияға опасыздығым емес пе? Елді сөгемін, байқамай өзім де бірте-бірте батпаққа бара жатқам жоқ па?» [2, 11] – деп өзіне сауал қояды. Осындай мазалаған сауалдарға автор шығармасымен

жауап бере білген және оның төрелігін оқырманның еншісіне қалдырған.

«Күтумен кешкен ғұмыр» (1982) атты романы «Ойда жоқта ұшырасқан келіншек», «Тағы да ойда жоқта ұшырасқан басқа келіншек», «Жайма базардағы жолығыс», «Қыз алып қашу», «Үзілмей келе жатқан үміт», «Отыз тоғыз жыл өткенде» деген тараулардан тұрады. Тараулардың аттарынан көрініп тұрғандай олардың бәрі әйел затымен тікелей байланысты жайттардан хабар береді. Алғашқы тарауда өнер жайында кеңірек әңгіме болғанмен, жазушы жас жігіт пен сұлу келіншек арасындағы сезім шарпуының сырын ашуға үңілген. Автор олардың іс-әрекеттері арқылы Адам ата мен Хауа ана жаралғаннан бері әйел бар жерде махаббаттың, махаббат бар жерде өмірдің болатындығын түсіндіруге ден қойған.

Жазушының «Әйел жолы – жіңішке» (1998) атты жинағына енген шағын шығармалары түгел дерлік Тургеновтің «Әйелдің іші – қалың орман, қыздікі одан арман» деген сөзінің астарына үңілуге қызмет етеді. Бұл шығармаларында ол әйел құпиясын ашу үшін олардың жүрек түкпіріне бойлап, сырына үңіле білді. Адам бойындағы бір сәтте келіп-кететін құмарлықтың үлкен өкінішке соқтыруын, үлкен сезімді аялай білмесе, өмір бойы қасірет болуын да автор өмір шындығы, табиғат заңдылығы ретінде нанымды суреттеді. Бексұлтан Нұржекеев қазақ әдебиетінде әйел-ана, әйел, махаббат мәселелерін биік дәрежеге көтеріп, әйел өмірін жеткізе суреттеген жазушы ретінде дараланбақ.

Қазақ даласындағы ұлт-азаттық көтерілісі бұған дейін де әртүрлі жанрдағы әдеби-көркем шығармаларға азық болғаны рас. Осылардың ішінде Жетісу жеріндегі Қарқара көтерілісінің орны ерек. Б.Нұржекеұлының «Әй, дүние-ай» романы Жетісу өңіріндегі ұлт-азаттық көтерілістің бар бояуын нанымды көрсете алуымен құнды. Роман екі – «Дейін» және «Кейін» деген бөлімдерден тұрады. Шәйі, Тазабек, Қалиша, Жүзік, Табай, Қапез, Жомарт, Кобзев т.б. сынды негізгі кейіпкерлер төңірегінде өрбитін оқиғалар желісі сол дәуірдің қалпы мен салтын тануға жол ашады. Сондай-ақ, қазақ ұлтының өзгеге ұқсамайтын қайталанбас қасиеттерімен бірге, жалпы адамзатқа ортақ құндылықтар жүйесі жөнінде де жорамалдар жасап, ой қорытуға мүмкіндік береді. Кесек туындының бойында жалпы адамзаттық құндылықтардың

көрініс табуы табиғи заңдылық. Сондықтан, біз Б.Нұржекеұлының «Әй, дүние-ай» романындағы мәңгілік мұраттарды талдау нысанына алып, шығарманы оқу барысында ең жиі кез болған мынадай жалпы адамзаттық құндылықтарға тоқталуды жөн деп санадық: сенім, уәде, өмір, ұрпақ өрбіту, Отан, мейірім, достық, құрмет. Бұдан романда жалпы адами құндылықтардың басқа түрлері кезікпейді деген тұжырым шықпаса керек.

Екі сөйлеген ерді өлдіге санайтын халық сол ерлердің басын ұйыстыратын патшаның екі сөйлеуін тіпті ақылға сыйғыза алмады. Романда сенім мен уәде ұғымдары параллель жүріп отырады. Өйткені, уәденің орындалмауы жұрттың жүрегінде берік орныққан сенім құндылығының жоғалуына себеп болды. «Әділ деп сенген ақ патшасының алақол шыққанына» күйінген жұрт майданға адам алуға қарсы шығып, намысы үшін өліспей беріспеуге бел буды. Автор кейіпкерлер аузына мынадай сөз салады: «Уәде – Құдайдың үйі. Өз уәдесін сыйламаған патшаны біз де сыйламаймыз... Бізді аяйтын патша жоқ болса, патшаға жалтақтайтын албан да жоқ» [3, 14]. Сондай-ақ, жиылған топ алдында сөз бастаған Өмірәлінің: «Шындық», «әділдік» дегенді алдымен солар айтады, бірақ түптің түбінде «шындық» дегені шырмау, «әділдік» дегені арбау боп шығады», – деген сөзі патша әмірінің ел ішіне әсерін көрсетеді [3, 15]. Кейіпкерлердің сенімі екі жақты – үкіметке және қарапайым жақындарына деген сенімі боп көрініс табады. Патша үкіметі әскерлерінің жазықсыз жұртты есепсіз қыруы көңілдегі сенім дейтін қасиетті құндылықты ысырып шығарды. Алайда, совет әскерінің Қытай ауған халықты туған жерге қайтарып, кешегі зұлымдық көрсеткен патша әскерінің атаманын көздерінше атып тастауы және кедейге жақ болып, қамқорлық көрсетуі шайлығып қалған ағайын жүрегіне там-тұмдап сенім ұялата бастады. Сондықтан, сенім артқан жаңа үкіметінің гүлденуі үшін әркім шама-шарқынша үлес қосты. Тіпті Тазабек колхозда жауапты қызмет атқарды. Алайда, шығарманың басынан аяғына дейін сенім құндылығы өзінің шынайы биігіне көтеріле алмайды. Ашаршылықта да, соғыс жылдарында да кейіпкерлердің сенімі нық орныға қоймады. Қайта Желтоқсан көтерілісіне қатысқан Кәусеннің өз әжесінің азапты тағдырын қайталап, совет әскерлерінің қорлығын көріп өлуі Шәйінің жүрегіндегі ондаған жылдар бойы біртіндеп қалыптасып келген сенім құндылығын

біржолата жойып жіберді. Автор тарихтағы совет үкіметінің қазаққа әзірлеген өтіріктерін тізбектей келе бас кейіпкерге мынадай ой салады: «Өтірікке сеніп келген жастар: «Неге бұйттің?» – деп танданып еді, оларды жаппай жазалады. Енді елден сенім кетті. Сенім кеткен жерден бәрі кетеді» [4, 137].

Кейіпкерлер арасындағы сенім, әсіресе, ерлі-зайыпты Тазабек пен Шәйінің бойынан айрықша көрінеді. Тазабектің бет бұрып кетпей, қайта қамқорлық танытып, сенім артуына кейде өз жары да күдікпен қарайды. Бұл да шығармадағы құндылықтар жүйесінің салмағын арттыра түседі. «Қаншама сенейін десе де түбегейлі сендірмейтін бір түйткіл Шәйіні үнемі шырмайды да жүреді: орыстың қорлағаны анау, қалмақтың зорлағаны анау, бәрін біле тұрып бір кейістік айтпайды; шыны ма, шыдамдылығы ма?» [4, 97]. Біріншіден, автор оның себебін Тазабектің қайын атасына берген уәдесінен таймай, сертіне адалдығы деген емеурінмен білдіреді. Екіншіден, Тазабек ер боп қорғай алмағаны үшін өзін кінәлайды. Үшіншіден, тұтас қазақ халқы Шәйінің тағдырын кешіп жүр. Шәйі бейнесі – қазақ ұлтының бейнесі. Қорлайтындар көп, қорғаныш болары жоқ. «Зорланған қатын, қорланған қарындас тұрмақ, бүкіл халық қорған таппай қырылып, қор болып жатқан жоқ па? Қырылып жатқандарға қарағанда, тірінің өмірі тәубә емес пе!?» – деп ойлайды ол [3, 52]. Тіпті, өз әйелінің абыройын таптап кеткен екі орыстан кек алам деген ойынан айныды. Өйткені, өмір қымбат. «Кек бәрібір өткеннің олқылығын толтыра алмайды. Қайта одан бетер қаусатып кетуі мүмкін» [3, 63]. Яғни өмір атты құндылық үшін ол бүкіл ыза-кегін кешуге әзір.

Өмірдің қымбаттығы, өмір құндылығы шығарма басынан-ақ тілге тиек етіледі. Қарқара жәрмеңкесін шабуға бет алған халыққа Жақыпбердінің: «Бәріміз бүгін намыс үшін біріктік, сол үшін атқа кондық. Біріккендіктен, біз күштіміз. Жәрмеңкеде мылтық көп, бізде аз. Сондықтан, елді қорғайтын адам алдымен өзін қорғасын», – деуі адам өмірінің құндылығын танытып тұр [3, 21]. Өмір сүру, өмірін жалғастыру бірді-екілі адам үшін ғана емес, тұтас бір халық үшін алғы планға шығады. Жазушы оны былайша жеткізеді: «Жайсыз, күйсіз жұрт жалаңаш ағаштай жұтаған. Аштан қырылғанша жыбырлай тұратын көбі аз күннің ғана адамы. Бұларға не қытайдың, не орыстың жаны ашымайды. Бұралқы иттен бетер бейнет тартқан халық. Иесі де жоқ, елі мен жері де

жоқ. Жанашыры да жоқ. Не көкке ұшып кете алмайды, не жерге кіріп кете алмайды. Ешкімге керексіз» [3, 47]. Өмір мен өлімнің арасында күн кешкен халықтың «астан-кестені шықса да, аман-есендігіне тәубә деген», «тірі қалған соң, тіршілігін жасауға» [3, 60] бекінген. Романда өмір өлімге қайшы ұғым ретінде келеді де, ұрпақ өрбіту құндылығымен ұштастырыла, сабақтас ұғым ретінде суреттеледі. Мысалы, Тілеулі өлім аузында жатса да, Қытайға аууға бекінеді. «Мен үшін емес, ана үш күшігімді аман сақтау үшін қашамыз. Мен үшін олардың өмірін қауіп-қатерге байлағанша, солар үшін мені құрбан етіндер» [3, 29]. XX ғасыр басындағы қазақ үшін өмір бәрінен құнды десек те, ұрпағы үшін оны да қиюға бар. Өйткені, өз «өмірін» жалғастыратын – ұрпағы.

Шығармада Қалиша отбасылық құндылықтардың қорғаушысы ретінде танылады. Ол әулеттің көбеюі үшін түрлі тәуекелдер жасайды. Шәйіні қалмақтар тартып әкеткенде де Тазабекке «ішінде ұрпағы қалған әйелді жауда қалдырмауды» [3, 51] міндеттеп, замана ырқы туыс еткен қырғыз Табай мен марқұм құдасының жесір келіні Жүзікті қосады. Мақсаты – көбею, ұрпақ өрбіту. Қалиша оның себебін: «Сөйтіп көбейіп септеспесек, бізге сырттан біреу келіп сүйеу бола ма?» – деген риторикалық сұрақпен түсіндіреді [3, 59]. Романның «Дейін» бөлімінің соңындағы Тазабек пен Шәйі арасындағы диалогтан ұрпақ өрбіту құндылығының маңыздылығы арта түседі.

Кейіпкерлер үшін ұрпақ жалғастығының үзілуі трагедиямен пара-пар. Ашаршылық жылдарында халық қисапсыз қырылып жатқанда Шәйі ағасы Ағынтайдың жалғыз көзі – Сәмен өлмесе екен деп тілейді. Өйткені, бауырының аты өше ме деп қауіптенеді. Жалпы адамзаттық мәнге ие болғанмен, ұрпақ өрбіту құндылығының қазақ ішінде айрықша әспеттеліп, ұлттық бітім-болмысқа сіңіп кеткенін көреміз. Сонымен қатар, шығармада адам өмірінің құны ұрпағының ұялмай өмір сүре алу жайымен өлшенетіні айтылады. Автор өлім аузында жатқан Қалимен бақұлдасарда Шәйінің аузына мынадай сөз салады: «Ез боп өмір сүрген жоқсың, аштықта да, тоқтықта да, қиналғанда да, қарық болғанда да елден бөлектенген жоқсың. *Ұрпағың* елдің бетіне именбей, еңкеймей қарайды. Уайымдама» [4, 137]. Көңілге медеу, жүрекке демеу болған құндылық – осы.

«Әй, дүние-ай» романында кездесетін жалпы адамзаттық құндылықтардың бірі – қайырымдылық. Мейірім, жақсылық, қайырымдылық құндылықтары Тазабек бейнесі арқылы жан-жақты ашылады. Себебі, ол өз отбасы мен туыс жақындарына ғана емес, тырнағы батқан қас жауына да қайырымдылық жасауды парыз санайды. Өз басына қауіп төніп тұрғанмен, Тұнық қарияның үйіндегі тойда қамшының астына түскен Қалиге араша түсті [4, 95]. Сол үшін арызға ілігіп, туған елінен алыстаса да, оған бір сәт өкініш білдірмейді. Кейіннен Қалидің әке-шешесін де бауырына басып, қамқорлық жасады. Өзі өлместің күнін кешіп жүргенмен, аштық пен қуғынның тақсіретін тартып, жанұясынан айырылған Табайды үйіне кіргізді. Кәсіп тауып беріп, кейіннен оған Жүзікті қосты. Сондай-ақ, сайдың түбінде бүктетіліп жатқан Сергейчуктің інісін аяғы сынып, майып боп жатқан жерінен құтқарып, үйіне әкеледі. Оқырман романның жалғасын оқып отырып оның, асылында, Тазабекті өлтіруге шыққан теріс пиғылды адам екенін меңзейді. Бірақ ол «адам ғой деп адалдық жасады [4, 101]. Тазабектің елге жасаған қайырымдылығының қарымы да аз болмайды. Өйткені, басына іс түскенде ел-жұрт қарап қалмай демесін болады. Арыз бойынша тергеуге алынғанда, Амалбайдың көмек көрсетуі, ашаршылық жылдарында үйлерді тіптіп жүрген партия адамдарының Шәйіге жасаған жақсылығы – бәрі Тазабектің он алтыншы жылғы дүмпу тұсында елге жасаған қайырымының қайтарымы болатын. Үйі өртеліп, түгі қалмаған Тазабекке ауыл адамдарының көрсеткен қамқорлығы былайша баяндалады: «Көрпе-жастық, киім-кешек, төсек-орнынан жұрдай болған Тазабек шешесі мен әйелін қалай үйге әкетерін білмей дал еді, жағдайын естіген алыс-жуық жұрт үйге төсейтін текеметін де, жататын көрпе-жастықты да – бәрін жарты күнде жыйып әкеп бергенін көргенде әрі риза болды, әрі таңғалды, бұл қазақ біліп болмайтын халық екен, бірде тасбауыр жауың секілді, бірде бәрін бір сенен аямайтын бауырың секілді» [4, 99]. Ағайынның қайырымдылығын тек ол кезде ғана емес, Кітіңге көшіп келгенде де көп көрді. Тәуірбек өзінің киіз үйін тарту етіп, қиын күнде қасынан табылды.

Қазақ танымында туған жер, Отан, Атамекен ұғымдары қасиетті болып саналады. Өмірдің түрлі қалтарыс-құбылыстарына арналған мақал-мәтелдердің көбі туған жер туралы болуы осыны

аңғартса керек. Тарихшы ғалым Х.Әбжанов бұл мәселе жөнінде мынадай пікір білдіреді: «Ел – байырғы түркі заманынан бері желісі үзілмей келе жатқан, қадірлеп, қастерлеп ұстауды талап ететін, қазақтың санасында берік орын тепкен құндылық. Ал елдің негізі – жер» [5, 10]. Б.Нұржекеұлының «Әй, дүние-ай» романында да осы құндылық аз аталмайды. Қыстың азапты аязында Қытайдан кері қайтқан елдің жағдайы былайша суреттеледі: «Мамырдың басында Аттың тауындағылар елге бет бұрды. ...Үйі де, малы да жоқтардың ұсқыны адам шошырлық: көздері шүңірейген, жақтары суалған, мойнында іші қабысқан дорбасы немесе ыйығында мыж-тыж қоржыны ғана бар; ілбіп жүреді, ыбылжып сөйлейді, кеудесіндегі жаны қалай шығып кетпей тұрғанына қайран қаласың. Осыншама азап пен аштыққа төтетіп келе жатқан бар қуаты – тек «Туған елге жетсек, туған топырақта өлсек!» қана. Адам сенбейтін ақиқат» [3, 58]. Өмірден күдер үзіп, өлім құшатынын сезген жұрт туған жерге жерленуді ғана армандайды. Сонымен бірге, Тазабектің қоныс аударуының негізгі астар-сыры Сергейчуктен алыстау ғана емес, Китіңнің де қазақтың жері екендігінен деген емеурін байқалады. Яғни роман кейіпкерлері үшін туған жер ұғымы тек руластары қоныстанған белгілі бір шектеулі аймақ емес, тұтас қазақтың территориясы дегенді аңғартып тұр.

Достық құндылығы қазақтың өз ішінен ғана емес, сондай-ақ өзге ұлт өкілдерімен болған қарым-қатынасынан да айқын көрінеді. Тазабек, Жомарт, Қожак, Қапездердің арасындағы достық пиғылдың ақ екені оқырман біліп отырады. Ал өзге ұлт өкілдерінен – орыс, қалмақ, қырғыз, тараншы (ұйғыр) бар. Алайда, осының бәрі қазақ – орыс, қазақ – қалмақ, қазақ – қырғыз байланысында көрінеді де, орыс пен қалмақтың қазақпен қатынасы екіжақты, ал қырғыз адал дос ретінде алынады. Қырғыз Табай адал дос қана емес, туыс бауырдай боп кетеді. Ал қалмақтың көшбасшысы Қарға қазақ арасында өскен ағасы Дәулетбай ақсақалмен қауышқан соң ғана жақсылық жасайды.

Әділетсіздікке тап болған халықтың мұң-мұқтажын көре тұра бет бұрып кете алмаған орыс қызы былай дейді: «Мына қырылып жатқан өліктердің қасында тұрып өтінем: мені бұдан былай орыс демендерші! Бүгіннен бастап мен қазақпын. Қожак қабылда десе, мұсылмандықты да қабылдаймын. Қазақтың

келінімін. Албанмын. Софья да емеспін, Сопыйамын. Мен білсем, қазақтың көретін күні әлі алда» [3, 27]. Зұлымдыққа ұшыраған қазақтың сөзін сөйлеп, Қожаққа тұрмысқа шыққаны үшін оны өз туғандары – орыстар елден аластап, ақырында өлтіріп кетті. Достық құндылығы үшін құрбан болған Сопыйа қайсар, бірбеткей, әділетті жақтаушы қыз боп суреттеледі. Ал шығарманың сюжеттік желісіне бастан-аяқ қатысып, қазақтың шаруаларымен мұндас боп көрінетін кейіпкер – Кобзев. Ол да қазақ секілді өз орысынан қорлық көрген. Шәйінің намысын қорлаған Сергейчуктың екі інісі оның қызын да зорлап кеткен. Кобзев пен Тазабекті әділетсіздік біріктірді. Арадағы жылылық Тазабек, Қапез, Қаратай – үшеуі Тұйықтың төрінде отыратын Тұнық ақсақалдың тойына кетіп бара жатқан жолда бір шоғыр орыспен кезіккен тұста анық байқалады. Бір-бірін қимай қоштасады. Бұдан кейінгі эпизодтарда да Кобзевтің Тазабекке ғана емес, оның төңірегіндегілердің бәріне достық қолдауын көрсетуі аталмыш құндылықтың салмағын арттыра түседі. Ол Тазабекті Китінге көшіріп алды. Бірақ Кобзев пен Тазабектің көшуінде айырма бар. Кобзев Сергейчуктен қауіп келетінін ойлап көшсе, Тазабек Сергейчуктың өліміне себеп боп, қолын былғамау үшін көшуге мәжбүр болды. Кобзев өзінің достық пиғылын Тазабек қаза болғаннан кейін де тоқтатқан жоқ. Әсіресе, Шәйінің ашаршылық жылдарының қыспағынан аман шығуы тікелей Кобзевтің көмегімен болды. Ол колхоздың малын ұрлап әкеп, түн ішінде сиырдың бір сан етін Шәйіге әкеп тастады [4, 126]. Орыс пен қазақ арасындағы достық құндылығы қарапайым шаруалар арасында көрінеді. Көбіне-көп екі жақ та орыс қолының қыспағын көргендер. Тек Сопыйа мен Кобзевтің ғана емес, сонымен бірге Тазабектің өртеніп жатқан үйінен отбасы мүшелерін тегіс аман алып қалған да – орыс шаруалары. Автор аталмыш шығармада достықтың ұлтқа, дәстүр мен дінге байлаулы құндылық емес екенін осылайша шебер көрсете білген.

Адамзат атаулыға ортақ құндылық болып саналатын құрметтің Б.Нұржекеұлы романындағы көрінісі ерекше назар аударуды қажет етеді. Шығармада аға мен іні, ер мен әйел, үлкен мен кіші, ана мен бала, жеңге мен қайын сіңлі және достар арасындағы өзара құрмет, сыйластық әспеттеледі. Шығыстық ділдің әсері бірден білінеді: әйел кісілердің ер адамдарға деген құрметі айрықша көрінеді. Ер кісі басшы, әйел қосшы деген ұғым

алға шығады. Тіпті Тазабектің анасы да өз баласына еріп, оның шешімдеріне құрметпен қарайды. Бұдан анаға деген құрмет кемиді деген түсінік шықпаса керек. Қайта Қалиша дүние салғанда оның салмағын автор былайша көрсетеді: «Үстінде аспаның, астыңда жерің, ортасында ауаң – бәрі бар. Тек жер-көкте сені ең жақсы көрген, сен үшін жанын қиюға да дайын анаң жоқ. Ешқашан орны толмайтын, орнын ештеңе ауыстыра алмайтын, ешбір асыл мен қымбатқа ұқсамайтын, еш нәрсемен салыстыруға, ауыстыруға болмайтын күдірет!» [4, 100]. Өзге елдердің әдебиетінде көп кезіге бермейтін тағы бір құндылық – құрметтің жоғарғы түрі – эруақтарға деген құрмет шығармада бірнеше рет тілге алынады. Кейіпкерлердің көз алдында жүрген адамдарды ғана емес, дүниеден озып кеткен туыстарына деген құрметі алабөтен. Шығармада ата-бабаны ұмытқан адамды кейін өз ұрпағы да ұмытады деген тәміл айтылады [4, 118].

Жоғарыда аталған жалпы адамзаттық құндылықтардың мәні қарсы мәндегі ұғымдармен салғастырыла ашылады. Өмір – өліммен, уәде – сөзден таяумен, сенім – сенімсіздікпен, ұрпақ өрбіту – біржолата құрып кету қаупімен, достық – қастықпен қатар суреттеледі. Шығарманың өн бойында егемендік құндылығы ашық айтылмағанымен, романның басынан аяғына дейін еркін ел болу арманы үздіксіз жалғасын тауып отырады. 1916 жылдан басталған оқиға желісін автордың 1991 жылғы Тәуелсіздікке қол жеткізген сәтке дейін созуының сыры жоқ емес. Әрі өлім аузында жатқан бас кейіпкер – Шәйінің осы қуанышты естіп дүниеден өтуі романның көркемдік қуатын арттырмаса, кемітпек емес.

Зұлмат жылдардың қазақ прозасындағы көрінісін зерттеген ғалым Н.Ақыш мынадай ой айтады: «Түптеп келгенде, осы жиырмасыншы-отызыншы жылдар тақырыбына жазылған шығармалардың барлығының көздеген көркемдік мақсаты, жинап айтар ойы – халық басындағы ауыр нәубетті жекелеген адамдар тағдыры арқылы көрсету, сөйтіп халықтық үлкен трагедияға көркемдік топшылаулар жасау» [6, 44]. Б.Нұржекеұлы да Шәйі мен оның төңірегіндегі бір шоғырдың тіршілік-тағдырын көрсетіп, тұлғасын таныту арқылы тұтас қазақ ұлтының басынан кешкен ауыр кезеңнің шынайы шындығын ашып беруге талпыныс жасаған. Сонымен бірге, жазушының өзі тарихи деректерден барынша алыстамауға, әр деталін өмірде болған шынайы

деректерге сүйене отырып суреттеуге тырысады. Автордың өзі де қолдан тарих жасаудың қылмыс екенін және аталмыш романды жазу барысында түгелдей нақты архивтік материалдарға сүйенгендігін алға тартады [7]. Расында да, тарихи деректер мен шығармадағы эпизодтар сәйкесіп жатады. Мәселен, Ораз Жандосов, Қапез Байғабылұлы, Ахмет Байтұрсынұлы сынды қазақтың көрнекті тұлғаларының аты-жөндері еш өзгеріссіз қолданылған.

Шығарманы оқу барысында жалпы адамзаттық құндылықтармен қатар ұлттық құндылықтардың да мол көрініс тапқанына куә болдық. Атап айтсақ, ұлттық құндылықтардың ажырамас бөлшегі болып табылатын салт-дәстүрдің көптеген элементтері – бата беру, құдаласу, қыз айттыру, жоктау, сүйінші сұрау, естірту, өкіл іні (аға) болысу, қонақасы беру, көңіл айту, ат тергеу, сәлем салу т.б. кездеседі.

* * *

Б.Нұржекеевтің шағын әңгімелеріндегі кейіпкерлер бойындағы сыршыл сезім кең құлашты романдарға да арқау болды. Қазақ жазушылары бара бермейтін интимдік – ішкіл (ашыналық) жағдайларға нәзік сезімталдықпен үңілу – жазушы қаламына тән дара сипат. Ол әйел мен еркек арасындағы үлкен сезім мен бір сәттік өткінші құмарлықтың, адал махаббат пен жымысқы сезімнің арасындағы жер мен көктей айырмашылыққа терең үңіліп, суреткерлік шеберлікпен жеткізді. Бұл романдардың бүгінгі қоғамдағы жас отау құрып жатқан жастардың болашақ өміріне қажетті ақыл-кеңес беретіні оның тәрбиелік-танымдық қызметтерінен көрінеді. Екі адам арасындағы махаббатты үлкен әлеуметтік мәселе ретінде көтеріп, адам бойындағы сан-алуан сезім күйлеріне үңілуде психологизмді шебер игерді. «Әй, дүние-ай» романы ірі тарихи оқиғаларды арқау етуімен, XX ғасырдағы қазақ халқының бойындағы құндылықтар жүйесін терең ашып беруімен ерекшеленеді. Жазушы шығармаларында өмір, уәде, сенім, ұрпақ өрбіту, қайырымдылық, достық, құрмет секілді құндылықтармен қатар, бірлік, қонақжайлылық, білім, өнер, қанағат, әділет, тектілік сынды жалпы адамзатқа ортақ құндылықтар жиі көрінеді.

Әдебиеттер:

1. Нұржекеев Бексұлтан. Ерлі-зайыптылар. Алматы: жазушы, 1989.
2. Нұржекеев Бексұлтан. Екі томдық. Таңдамалы шығармалар. Екінші том. Роман, әңгімелер. Алматы: Жазушы, 1993.
3. Нұржекеұлы Б. Әй, дүние-ай (роман) // Жұлдыз. №6. 2015.
4. Нұржекеұлы Б. Әй, дүние-ай (роман) // Жұлдыз. №7. 2015
5. Х.Әбжанов. Азаттық мұраттарының асқақ рухы // Қазақ көтерілістері: Энциклопедия. / Бас ред. Ж.Н.Тойбаева. – Алматы: «Қазақ энциклопедиясы», 2015. – 616 бет. Қазақ тілінде.
6. Ақыш Н. Зұлмат жылдары қазақ прозасында (1928 – 1933 жылдар қасіретінің қазақ прозасында көрініс табуы). Монография. – Алматы: «Нур-Принт 75» ЖШС-і, 2005. – 136 б.
7. Қолдан тарих жасау – қылмыс (жазушы Бексұлтан Нұржекеұлымен сұхбат) // kitap.kz, 28 қаңтар, 2016.

МАРАЛТАЙ РАЙЫМБЕКҰЛЫ (1969 жылы туған)

Маралтай Райымбекұлы 1969 жылы Жамбыл облысы, Сарысу ауданы, Игілік ауылында дүниеге келген. Жамбыл педагогикалық институты көркемсурет-графика факультетін тәмамдаған ол қазақ халқына суретші емес, акын болып танылды. Алғашқы тырнақалды жыр жинағы «Ай-Нұр» кітабы үшін Қазақстан Жастар одағы сыйлығының лауреаты атанса, екінші «Ай» жинағы үшін «Дарын» Мемлекеттік Жастар сыйлығымен марапатталды. Ал «Кентавр» жинағы үшін Халықаралық «Алаш» әдеби сыйлығының лауреаты атанды. Президент грантын үш мәрте иеленген ол Қазақстан Жазушылар одағының мүшесі.

Ақынның жастық шағы кеңестік дәуірде өткенмен, қалам ұстап әдебиетке келуі тұрғысынан қарағанда тәуелсіздіктің құрдастары қатарынан саналады. Себебі оның да шығармашылықпен айналысып, қазақ поэзиясына келгеніне жиырма жылдан аса уақыт болды. Ол қолымыздағы кітабын «Кентавр» деп атапты. Кентаврды қазақ әдебиетіне алып келушілер бұған дейін де болған. Олардың қатарында Марат Қабанбайұлы, Оразхан Қодар, Асқар Алтай сынды қаламгерлерді атауға болады. Маралтай – өзіне дейінгі Кентаврларды қайталамай, қазақ поэзиясына өз «Кентаврымен», яғни өз үнімен келген ақын. Сондықтан да оның поэзиясын Ш.Мұртаза: «Оның от-жалынға оранған өлеңдерін бірер сөзбен суреттеу өте қиын. Оны іздеп тауып оқу керек! Маралтайдың өлеңдері, шынында да, Кентавр – кеудесі адам, басқа тұлғасы тұлпар тектес құбылыс», – деп бағалайды [1, 7].

Тарпаң тұлғалы, кісі бейнелі
Бабалар бүгін түсіме енбейді.

Солардан қалған жүрек қой мынау –

Жүрегім неге кісінемейді? [2, 5] – деп жырлайтын ақын үнінде өршілдік рух бар. Ол жылқы мінез қазақтың бүгінгі сарқытындай болған «тарпаң тұлғалы, кісі бейнелі» ақын «Сүйемдей жер үшін» шайқасып, елі мен жері үшін басын өр өлімге тіккен қазақ батырларының бүгінгі жалғасындай көрінеді. Сондықтан да Маралтай ақынның поэзиядағы шабысы Қобыландының Тайбурылын еріксіз еске түсіреді:

Ғаламат солай басталып бір сәт,
Құйғытып кеттім тастарды турап.
Атылдым көкке жай сияктанып,
Тұяғым алтын – Ай сияктанып... [2, 6].

Осы екпінмен-ақ ол тәуелсіздік тұсындағы қазақ поэзиясының тайбурылындай суырылып шыға келеді. Тайбурылдың шабысындай жылдамдықпен көкке ұмтылған ақын әп-сәтте ғарыштан бір-ақ шығады. Ол жөнінде белгілі әдебиеттанушы ғалым Б.Майтанов: «Ғарышқа қарап бой түзейтін таным талғамы мейлінше табиғи» [1, 105], – десе, өзінің замандасы Д.Рамазан: «Маралтай – ақын. Ақын болғанда да, таңдайына құс ұя салған талантты ақын, барған жерін дуылдатып жүретін мінезді ақын. Ал талантсыз ақын түгіл, мінезсіз ақыннан да түк шықпасы анық. Өнер адамына ең алдымен керегі де – талант пен мінез. Маралтайда осының екеуі де бар. Маралтайды алдыға сүйреп келе жатқан да – осы екеуі» [1, 197], «Маралтайға Алла тағала ерекше ақындық қуат берген, ерекше көз, ерекше түйсік, ерекше зерде сыйлаған. Сондықтан да ол ерекше ақындық шабытпен төгілте жырлайды, не нәрсеге болсын ерекше көзбен қарайды, өзінше саралап, өзінше бағалайды» [1, 198], «Иә, ол қыран секілді. Көкте қалықтап ұшып жүреді. Жерге анда-санда қонады. Онда да аздап дем алу үшін, дем басу үшін. Бұл да – оның табиғи табиғаты» [1, 199], – деген болатын. Осы пікірлердің өзі-ақ Маралтайдың ғарыш ақыны екенін байқатады. Ғарышқа көтерілген ақын отаршылдық бұғауынан босап, егемендік алған елдің, өзі өмір сүріп отырған қоғамның бүгінгі тіршілігіне сын көзбен қарайды. Елі мен жерін ішкі-сыртқы жаудан қорғаған Күлтегін тәрізді ұйқыдан безіп жүрген ақын көңілін бүгінгі тәуелсіздігіміз марқайта алмайды, бүгіннен тиянақ таппаған ол ертеңімізге аландаулы.

«Толағай бір ұл туатын сынды. Кісі бейнелі, тарпаң жүректі» дейтін ақынның айтып отырған толағай ұлы – автордың өзі екені дау туғызбаса керек. Оны «Мұхаммедті растау» деген өлеңінен байқауға болады:

Мен туғанмын
ер Мұхаммед өлген күн.
Мен болмасам,
жүрегіңді емдер кім?!

Хақ Мұхаммед айтып кеткен кешегі
Келеді деп...
Келген ақын,

сол – Менмін! [2, 12].

Мұхаммед пайғамбардың айтуымен келгенмін дейтін ақында «мен» басым. Ол ешкімнен, ештеңеден қорықпақ емес, бұлай кесіп айтудың өзі оның стильдік ерекшелігін танытады. Бірақ ол өзін Мұхаммед пайғамбармен қатар қойып, онымен жарысқалы отырған жоқ. Оның көздегені – Мұхаммед пайғамбар тәрізді өз замандастарының бетін Алланың ақ жолына қарай бұру. Кеңестік дәуір тұсында атеистік тәрбие алған замандастарының имандылықтан беже бастауына қынжылады ақын жүрек. Оның «мен болмаса, жүрегінді емдер кім» деп жар салуы сондықтан. Мұны ақынның өзін Мұхаммедпен қатар қоюы деп түсінбеу керек, керісінше ол Мұхаммедтің ісін жалғастырушы. Ол көздеген ойын көркем сөздің құдіретімен жүзеге асыруға ден қойған. Сондықтан да оның поэзиясында Алла тағала, Жаратушы ие, дін ислам туралы өлеңдер молынан кездеседі. Мұның өзі тәуелсіздік тұсындағы қазақ поэзияның табысы.

Тарпаң мінезді ақынның өзіндік айтары бар. Сондықтан да ол керек жерінде Қожа Хафизге де наразылық танытып, оған қарсы өз пікірін ашық білдіреді. Қожа Хафиз секілді сұлудың бір меңіне күллі қаланы сыйға тартуға бармайтын Маралтай ақын «Бір мең тұрмақ қос меңі үшін сұлудың, Таразымның түйір тасын қимас ем» дейді. Бұл – өз елін, отанын сүйген шын патриоттың жүрегінен шыққан үлкен сезімнің белгісі. Себебі ол өз елін шынайы сүйген Отаншыл азамат. Оның Отан, туған жер туралы өлеңдерінің ішінен шежірелі Тараз, шағалалы Шардара, ару қала Алматыға арнаған өлеңдерін ерекше атауға болады. Осылардың ішінде қазіргі оңтүстік астана атанған Алматы қаласына арналған шоғырлы өлеңдерінің орны бөлек. «Отаным, саған айтамын» деген Мұқағали тәрізді Маралтай да «Қызғыш» атты өлеңінде «Өлсем сенің босағанда өлемін, Ақындарын ардақтаған өр елім» дейді. Астанасына әлде қалай күн туғанда да отанын әлдекімдер тәрізді сатып кетпейтін ақынның «Бас қалада баспанасыз Қасымдай, Қаңғып жүріп тілеуінді тіледім» деуі тегін емес. «Берсең бер, бермесең қой баспананды, Сонда да тастамаймын астанамды» деп Қасым Аманжолов айтқандай, Маралтай да «Ұл қыламын десең, сенің құлыңмын» деп «Ару қала» атанған Алматыны шегіне

жеткізе жырға қосты. Өзі баспанасыз жүргенде де Қазақстанның астанасына сөз тигізген жоқ. Баспанасыз жүрген шағында туған бір өлеңінде ол той болып жатқан думанды үйден ысылып шығып, таң атқанша Кеңсайға бара тұрайын дейді. Мұның өзі оның Отаншылдығын танытса керек. «Алматы» деген өлеңінде:

Ару болсаң неге сені сүймейді?

Сүймейді олар.

Жүрегі жоқ!

И, мейлі.

Біреулер жүр сатқысы кеп сені де,

Атқысы кеп,

Қолдан келсе мені де, – дейтін ақын Алматының «Астана деп аталатын Тәжін» ұрлап кеткеніне тісі қайраулы. Кеңестік дәуір тұсында жабық қала саналып, қазақтардың өзі тіркеуге тұра алмайтын Алматының қазіргі күйі өгей шешенің қолына жалтақтаған жетім баланың күйі тәрізді елестейді. «Босағаңнан кім кірмеді талтаңдап, Жат құшақта күнің өтті жаутаңдап», – дейтін ақын Алматыны мекен еткен келімсектердің тайраңдап жүргеніне, қаракөздердің солардың пәтерлерін жалға алып, жәутендеп жүргеніне күйінеді. Осы ой «Тұман» өлеңінде «Қандай бақыт күн кешкен үйде тұрып, Қобыз қосып кеудемде күйге тұнық. Қоналқаға бұйырған бір лифтіден, Шығып келе жатамын сүйретіліп» деп жалғасты. Мұның өзі ащы болса да, өмір шындығы. Поэзия – жауынгер жанр болса, ақын – ел ішінде болып жатқан жаңалықтарға алдымен үн қосатын жан. Себебі, ақындар – сезім күйін жасыра алмайтын, бар ойын төңірегіне жариялап жар салатын халық. «Тек мен ғана түсінем бұл қаланы» дейтін Есенғали Раушанов тәрізді, Маралтай да – Алматының мұңы мен сырына қанық ақын. «Күз. Алматы» дейтін өлеңінде «Алматының бір мұңы бар, бір мұңы!» дейтін ақын Алматының қазіргі жабырқау күйіне күйініп:

Күрең шашын, алтын сары кірпігін,

Бауырыма басып дел-сал реңін.

Бірге жамап жүрегінің жыртығын,

Көшесінде мең-зең болып жүремін, – дейді [2, 36].

Алматы қаласы Қазақстан Республикасының астанасы болып тұрған шақта ерекше құлпырып тұратын «Ару қаланың» қазіргі күйі шынында да аянышты. Бір кезде көпшілік орындар

мен үлкен көшелерде көлденең шөп жатпайтын қала қазіргі таңда көз алдымызда лас, кір қалаға айналып бара жатыр. Көпшілік байқай бермейтін мұндай жайттар нәзік жүректі ақынның жанына батып, ұйқысын бұзады. Оның сүйікті қаласы туралы «Сезе алар ма әкімі әм тұрғыны, Мен секілді сағынар ма түсінде!?» деуі де содан. «Ақырзаман. Алматы» деген өлеңіндегі ақынның түн ұйқысын бұзған түсінен оның поэзиясындағы модернистік, постмодернистік ағымдардың нышаны менмұндалайды.

Жатыр едік кенеттен (дала тымық!)

Алатаудың басынан қан атылып.

Түйдек-түйдек шудадай бұйраланып,

Нөпір тасқын ұмтылды қалаға тік [2, 47].

Алатаудың төбесінен атқылаған лава оның түсі болып шығады да: «Ақсарбас айтпаймысың ақыныңа, Алматы, аман-сау тұр, түсім екен!» – дейді. Осы жолдарды оқып отырғанда 2011 жылы Медеу шатқалындағы Алатаудың баурайын жалаңаштап кеткен алапат дауыл еске оралады. Алматы халқының пейілі бұзыла бастағаны жөнінде Алла тағала өзінің сүйген құлына, Махамбеттің үмбетіне аян берген тәрізді. Сондықтан да мұнда қанағатты білмейтін, екі көзін шел басқан малды байлар күн санап көбеюде. Ондай тоғышарлардың біріншіден, адамшылықтан кете бастайтыны белгілі. Әке-шешесін қарттар үйіне тапсыратындар да үйінде асыл тұқымды ит пен мысық асырайтын байлардан шығатыны жасырын емес. Әлсізге тізесін батырып, біреудің нәпақасын тартып жеп жүретін мұндай имансыздарды Мұхаммедтің ісін жалғастырмақ ниетті ақын қалай кешірмек. Сонымен бірге ағылып келіп жатқан орыс пен қытайдың мекеніне айналған Алматыда бүгінде құлақ естіп, көз көрмеген неше түрлі баукеспелер пен бұзақылардың адам айтса нанғысыз қылмыстары көбейе бастады. Былтырғы табиғаттың тылсым алапаты деп отырған дауылдың қала тұрғындарына жасаған Алла тағаланың ескертуі болмасына кім кепіл. Осылайша «Бейбарыстай жусаныңа ынтығып, Саған жетіп жығылармыз түбінде» дейтін Маралтай да басқа ақындар секілді туған жерін үлкен махаббатпен жырға қосты.

М.Райымбекұлы поэзиясынан тағы бір көзге ерекше түсетін өлеңі – «Зоологиялық терминдер». Қазақ поэзиясында аллегориялық өлеңдер жетерлік. Ақындар жекелеген аң-құстарды

мысалға алып, олардың тірлігі арқылы адамдар бойындағы артық әрекеттер мен қисынға келмейтін пиғылдарын әшкерелеп отырады. Ал Маралтай бірнеше мысал өлеңдерге арқау болар бір топ аң-құстарды бір жерге топтай білген. Ол аң-құстардың тірлігі арқылы арамызда жүрген замандастарымызды мақтамен бауыздаған. Миықтан күлген түлкі, қорқаулармен ұйыққан қаншық, қартайғанда қиядан құлап өлетін қыран, көкектерден ұялған бұлбұл, тұлпарлардан озып сый алған есек, тауықтан титтей миды қарызға сұраған мегежін, қарны мен мойны бірігіп кеткен борсық, пілді үркіткен қанден, көкте бүркітпен ойнаған қарға сынды жандар бүгінде арамызда молынан кездеседі. Қоғам мен заманның осындай әділетсіздігін көрген ақын оны бейжай қабылдай алмайды. Өз заманынан әділет іздеген ол «Безіндім мен де мына бір қара қоғамнан, Әділет іздеп жүріппін бекер заманнан» деп қара ниет пен арам пиғыл меңдеген қоғамнан безінеді де:

Мендей-ақ, сүйсін қоғамын сүйсе, кім егер,

Қоғамың азса айтпай-ақ, бәрін біле бер.

Құдайдың, әттең, қуаты жоқ қой қолымда,

Пенденің бәрін пайғамбар етіп жіберер, – деген түйін жасайды. «Заманың түлкі болса, тазы боп шал» деуден аулақ, керісінше, ол замандастарының пейілін дұрыс жолға салғысы келеді. Сондықтан да «Сайтандар қоршауында қалған ұлмен, Я, Раббым, сіз қалайсыз кеңесуге?» деген түйін жасайды. Оның осы тақырыптағы поэзиясы жөнінде белгілі әдебиеттанушы ғалым Б.Майтанов: «Қасиетті «Құран» сүрелерін жырға айналдыру бақыты да қазақ өлеңінде Маралтайдың еншісіне жазылыпты.

Жұлдыз ағып барады,

Жанарыңда жарқылдап.

Жаным көшіп барады,

Қобыз тартып қаңқылдап, – деп космогониялық сипаттағы баламаларға қанат байлап ұшатын ақынның символиктерге тән сезім нәзіктігі, әуез сәнділігі, ғарышқа қарап бой түзейтін таным талғамы мейлінше табиғи», – деген болатын [1, 105].

«У қайтару» деген өлеңінде:

Құдай – көкте,

Мен – жердемін, жердегі –

Қаламымда тағдырымның кермегі.

Маңдайыма тұрып қалған ағып кеп,
Ғасырлардың айғыз-айғыз өрнегі, – дейді
Маралтай. Оның сөз саптауына қарағанда жасарын жасап, асарын
асаған ақсақал секілді. «Боздар болса, мен боздайын ботадай,
Жүрегімде аруана елдің қаны бар», – дейтін ақын елі мен жерінің
тағдырына жеңіл-желпі қарай алмайды. «Көк байрақты қыран
текті қазаққа, Күн астында қанат жаяр жетті кез!» – дейтін ақын
«Тар жатырын жарып шыққан құлдыңтың, Сәби елге сәулеңді құй,
о жалған», –деп Тәңірінен медет сұраса, «Сот» өлеңінде екі аяқты
пенделерден түңіледі. «Аң – аң. Құс – құс. Адамды – адам дегенге,
Сенейін бе!? (Мен – төменде, ол – төбемде!)» – деп адамды – адам
дегенге сенгісі келмейді. Оны егемен еліміздің әділ сотының өзі
күні үшін қараны ақ, ақты қара дейтіні мазалайды.

«Орнымды іздеп сенделіп келем, Орындық емес өмірден»
деп өмірден өз орнын іздеген ақын бүгінде қазақ поэзиясынан өз
орнын тапты. Көркем-сурет, графика факультетінен білім алған ол
көркем сөзбен бейнелі сурет салуға шебер. Оны төмендегі
мысалдардан байқауға болады:

Жұлдыз едің,
Мөлт еттің жанарымнан,
Аппақ Айдың дақ көрдім анарынан.
Еңіреп кеп құлады қара түнім,
Қарагүлді құшақтап сағағынан [1, 77].

Немесе:

Түу алыстан – қолын созып қиырдан,
Бір бақыт ең бүгін маған бұйырған.
Кептірмей-ақ қойшы, қалқам, шық-жасты
Жапырақтың кірпігіне жиылған.

«Су құйғандай түбі тесік шелекке», «Мен азап пен қасіретке
жүктімін», «Жас қайындай жаным бір күн шырайлы, Тамырларын
ой құрты жеп, құлайды», «Жүрек жыртық, ерін сыз», «Быт-шыт
болған айнасынан Алланың, Көлбеңдейді көркем сөздер сенімсіз»,
«Жүрегімде бүлкілдейсің бүр жарып, Қанға түскен қызғалдақтың
дәні ме ең?», «Сағыныш – шаһтың сарайын соғып, Батпағын илеп
мұңның», «Бақыттың сен сияқты бұтағына Баянсыз бүршік болып
жаралғанмын», «Қасіретке боялған ба қызыл түн, Қиыр-қиыр
қыраттар да қызғылтым», «Менің жүрек – құмырама құйған
зарымды, Бары оның осы еді-ау деп, Бал екен ғой деп кім ішкен?!»

немесе «Біз – суы үзіліп аққан арық та» т.б. бейнелі тіркестер оның көркем сөзбен де сурет сала білетінінің мысалы.

Сонымен бірге өлең сөздің нәрін келтіретін көркемдік тәсілдің бірі – бір сөзді бірнеше рет қайтап қолдану. Сөзді өлең жолының басында не соңында бірнеше рет қайталау арқылы сол сөзге ерекше көңіл аударуға болады. Қайталаулардың бірнеше түрі бар. Мәселен әрбір тармақтың бір дыбыстан басталуы да өлеңге ерекше реңк береді. Мәселен:

Қар жауып тұр.

Қан тамады – қара қан,

Қара қанды қардың тілі жалаған.

Қан ізімен біреу ілбіп келеді, жалаң аяқ,

Қаншық тағдыр талаған [2, 89] – деген шумақтың барлық тармағы «Қ» әрпінен басталған. Қатан дыбыспен басталған «қар», «қан», «қара», «қаншық» сөздерінің бәрі де оқырманға үлкен ой салатын сөздер. Әдетте, қан қызыл болады, ал ақын оны қара қан деп пайдаланады. Ақ қар мен қара қанды карама-қарсы қолдану арқылы оларға көңіл аудартуы орынды. Қара ақты жабуы мүмкін, ал ақ қараны жаба алмайды. Олай болса, ілбіп келе жатқан жалаң аяқты талаған тағдырды қаншыққа теңеу ақынның сөзді шебер қолдануының белгісі. Осылайша тағдырына налыған ақын поэзиясында, мұң, шер, зар басым. Оны әдебиетші Әуезхан Қодар былай түсіндіреді: «Маралтай поэзиясы – қазақ поэзиясының әбден кемелденгенінің белгісі. Себебі оның поэзиясында романтика жоқ, тек қана трагедия. Оның поэзиясында Төлегеннің екпіні бар да, романтикасы жоқ, Жүмекеннің ойшылдығы бар да, дидактикасы жоқ, Мұқағалидың лирикалық нәзіктігі бар да, аңғалдығы жоқ. Өтежанның қитұрқылдығы бар да, қытымырлығы жоқ.

Демек Маралтай – қазақ поэзиясын өңдеуші ақын, қазақ поэзиясын жаңа деңгейге көтеруші хас тұлға. Егер Абай өзін «самородный сары алтын» санаса, Жүмекен өз поэзиясын артық-кемі жоқ «биік өкше етік» ретінде елестетсе, Маралтай – осының бәрін сіңіріп, жаңа сапаға түсіруші» [1, 134-135]. Осындай қайталаулардың қатарында «Қоңыр мұңға қоңыр қобыз қосқандай, Жанарымның жаудыраған қарасы», «Жесір жеңгем күліп шықса алдымнан, Жетім ұлдың жетілген ғой санасы» деген тармақтарды да атауға болады. Алғашқы тармақта қоңыр сөзін мұң мен қобызға

тіркесе, кейінгі тармақтардың «ж» әрпімен басталуы да өлеңге реңк беріп тұр. Осындағы жесір мен жетім сөздері бірін-бірі толықтыратын ұғымдар.

Мәңгілік құндылықтарды, адамгершілік мұраттарды насихаттап, оны бәрінен жоғары қойған ақын «Ар» атты өлеңінде тауықтың ары тарыда, аққудың ары жарымен бірге, есектің ары қарнында, тұлпардың ары озуда, қыранның ары көзінде, ғаламның ары күнменен, даланың ары гүлменен дей келіп, ақынның ары жөнінде былай дейді:

Шаладай бықсып жалғасып жүрер,

Өсек пен сори соңында, –

Ақынның арын Алласы білер,

Ал сенің арың қолыңда! [2, 84] – деп түйеді. Хас сұлудың қос меңіне Тараздың түйір тасын қимайтын ақын поэзиясында махаббат лирикасы да жоқ емес. Ол да басқа ақындар секілді үлкен сезімнің адамы. Оған «Жезөкше» өлеңі мысал. Осы өлеңге А.Әшімовтің: «...Маралтай ініміздің өнер әлемінде өмір сүруге толық қақысы бар. Оның бір өлеңі – бір спектакль сияқты» [1, 32], – деген пікірі де дөп келеді.

Мен қайтейін, тағдырыма көз өтсе,

Ете берсін, былайғылар сөз етсе.

Одан кейін жолыққан жоқ ондай жан,

Жалғыз түнге жолдас болған жезөкше [2, 107].

Немесе «Көктем емес пе еді?!» өлеңіндегі:

Көктем емес пе еді?!

Қазбауыр бұлттар жеткенде шығыстан

Кезбе,

Сезімнің құйып шарабын хрусталь сөзге,

Егіз бір жандай екеуміз ұғысқан кезде,

Өткен елес пе еді! [2, 85].

«Аңсарын алған асындай болып жеріктің» өлеңіндегі:

Жаныма жылы тигеннен кейін гүл демің,

Өзіңе аштым тот басқан жүрек ілгегін.

Қанаты дал-дал сұңқармен бірақ сапарға,

Ғұмырын қиып, шыға да қояр бірге кім? [2, 91],

– деген жолдар ақын поэзиясындағы махаббат лирикасынан сыр

шертеді. «...Махаббат – мәңгіліктің мәңгүрттігі, кететін бірге еріп ғарышқа да!» – дейтін Маралтайдың «Алғашқы сезім», «Қарағаш», «Аңсарын алған асындай болып жеріктің», «Сен мені ойлайсың ба?» т.б. өлеңдері махаббаттың тылсым сырын аңартқандай. Оны әртүрлі ортада әртүрлі жағдайда бейнелейді. Мәселен «Ей, жігіттер қыздарды жылатпандар» деген өлеңінде өз замандастарына қыз балаға құрметпен қарау керектігін былайша түсіндіреді:

Ей, жігіттер, қыздарды жылатпандар,
Қыз бақытын тағдырдан сұратпандар.
Мөлдіреген сезімін пәк жандардың
Биігінен өмірдің құлатпандар...

Мұның өзі ақынның қыз біткенді қарындас, әйел біткенді ана деп қабылдайтындығын байқатады.

Қоршаған ортадан жалыққан ақын өз замандастарынан мұңын шағар жан таппай, кербез сұлу, шыңына жан баспаған асқар биік Алатаумен сырласады:

Алатау, сен де ғаріп, мен де ғаріп
Келеміз жүрекке мұң теңдеп алып.
Мен саған жыр оқиын, қасыма кел.
Қайтеміз түсінбейтін елге налып.

Алатау, сен де биік, мен де биік
Қосылсақ қосылғандай шерге күйік.
Сені Күн, мені күншіл менсінбейді,
Тұрған соң табанымыз жерге тиіп [2, 97].

Табиғатпен сырласу да қазақ поэзиясында бар дәстүр. Бұл тұрғыда ол қалыптасқан дәстүрді қайта жаңғыртқан.

«Бақыт» деген өлеңінде ақын: «Бақыт деген атақ, мансап болса егер, Бақытсыз-ақ күн кешуге болады!» – дейді. Өзіне-өзі азанама жазу (эпитафия жазу) – қазақ поэзиясында бар дәстүр. Осы дәстүрді Маралтай «Қызыл өлең» өлеңінде былай жалғайды «Жазылмаған жырымды оқып тұрамын – Қазылмаған қабірімнің қасында». Өзіне азанама арнау да қазақ поэзиясының арғы-бергі тарихында бар дәстүр екенін ескеретін болсақ, бұл да сол дәстүрдің тәуелсіздік тұсындағы жалғасы екені жасырын емес.

Маралтайдың ақындығы туралы Т.Молдағалиев: «Өмірді жақсы көрген Маралтай жүрегі талай-талай сұлу, терең, әсем жырларды тудыра беретініне мен әбден сенемін.

Маралтай биігі әлі алда. Ол туған еліне осы күні-ақ көрініп тұрған сияқты», – деген болатын [1, 21]. Ақын ағамыздың осы сөзіне сүйенентін болсақ, М.Райымбекұлы бергенінен берері көп ақын екеніне ешкім таласпаса керек.

Қорыта айтқанда, Маралтай Райымбекұлы – қазіргі поэзияға өзіндік үлесін қосып жүрген ақындардың бірі. Ұлттық поэзиядағы қалыптасқан дәстүрді көркемдік ізденістерімен толықтырып жүргеніне жоғарыда сөз болған туындылары мысал.

Әдебиеттер:

1. Ай астындағы Кентавр. Пікірлер, әдеби сындар, өлеңдер. – Алматы, 2010. – 295 б.
2. Райымбекұлы М. Кентавр. – Алматы: «Жалын баспасы» ЖШС, 2008. – 112 б.